

Катерина Жбанова

ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА НЕСТОРА МАХНА (1917 – 1921 рр.)

Стаття присвячена земельній політиці Нестора Махна на територіях, охоплених махновщиною, у 1917 – 1921 рр. Розглядаються питання створення політичної програми махновців щодо землеустрою, її реалізація на практиці, ефективність та ставлення до неї селянства.

Ключові слова: Нестор Махно, внутрішня політика, земельна політика, селяни.

Внутрішньополітична діяльність Нестора Махна 1917 – 21 рр. є однією з найменш досліджених і найбільш суперечливих проблем, пов'язаних з цією легендарною особистістю. Дослідники намагаються не торкатися незрозумілих внутрішніх явищ, які відбувалися на території, охопленій махновщиною, тоді як військова діяльність Н. Махна і його відносини з іншими політичними утвореннями часів української революції стали предметом багатьох досліджень, відтак розроблені на достатньому науковому рівні. Тому виникає потреба внесення корективів у визначення напрямків діяльності селянського ватажка не лише як військового діяча, але і як політика, будівничого нової держави, яка мала свою владну структуру (незважаючи на неясність термінології), територіальні межі, армію і навіть своє, можливо, примітивне, але законодавство.

Частково описав устрій держави Н. Махна один з учасників руху П. Аршинов¹. У своїх спогадах Нестор Іванович також розповідає про внутрішнє життя в регіоні махновщини і, зокрема, в Гуляйполі². Радянські дослідники намагалися не торкатися питань життєустрою «контрреволюційних куркулів». Праця М. Кубаніна³, покликана розвінчати популярність Н. Махна серед простого населення, на сучасному етапі стає цінним фактографічним джерелом. Лише після 90-х років ХХ століття в Росії та Україні історики почали піднімати питання, пов'язані з ідеологією, політичною програмою та устроєм руху. Дослідженням цих проблем займається відомий російський історик А. Шубін⁴. Науковець видав низку праць, присвячених анархізму. Автор розглядає внутрішню і зовнішню політику Н. Махна, використовуючи широкую джерельну базу.

З сучасних українських істориків В. Чоп⁵ розглядає окремі аспекти діяльності Н. Махна, торкається політичних та суспільних питань махновщини.

Окремою сторінкою політичної діяльності Нестора Івановича стала спроба вирішення земельного питання в його рідному регіоні. Питання землевласництва, життя і праця, права (а скоріше їх відсутність) селян стали основоположними у діяльності Н. Махна та основою для його подальшої боротьби.

У цій статті пропонується авторський погляд на спроби вирішення земельного питання як декларовані, так і практичні очільниками махновського руху на територіях, охоплених махновщиною у 1917 – 1921 роках.

Прагнення селян Лівобережжя України володіти землею до революції виражалося в скуповуванні селянами землі у поміщиків, а після – в активному чорному переділі⁶. Анархісти, позиції яких були міцними в регіоні, охопленому махновцями, вимагали соціалізації землі – земля належить тим, хто її обробляє⁷. Практичне втілення цієї вимоги якнайкраще відповідало бажанню селянина, який в умовах постійної військової нестабільності бажав знати, за що він має віддати своє життя.

Розглядаючи земельну політику махновців, слід враховувати історичні умови, в яких вона здійснювалася. Нестабільність перебування на одній і тій же території була великою, адже махновці часто залишали свої землі під натиском ворогів, отже, і земельне питання не могло бути вирішене до кінця.

Перші спроби змінити землеустрій махновці здійснили після Лютневої революції 1917 року. Нестор Махно повертається з ув'язнення до Гуляйполя 24 березня⁸. Як і по всій колишній імперії, тут після лютого 1917 року відбувалося самовільне захоплення землі селянами⁹. Розуміючи настрої населення, 25 березня Н. Махно наполіг на необхідності створення Селянського союзу, що дав би можливість селянам самим підійти до вирішення питання про землю і проголосити її всезагальним надбанням, не чекаючи рішення «революційного правління»¹⁰. На виборах у комітет Селянського союзу 28-29 березня Н. Махно був одноголосно обраний його членом, а незабаром і головою. Він виступав за «чорний переділ». Пропаганда цієї ідеї була сприйнята селянством з ентузіазмом¹¹. На травневому з'їзді 1917 року в Олександрівську було прийнято резолюцію про перехід землі в користування трудового населення без викупу і обрано повітовий комітет¹².

З червня 1917 року селяни припинили вносити орендну плату за землю, порушуючи тим самим вказівки урядових чиновників. Але одразу провести аграрні перетворення не вдалося. Спочатку їх затримав гострий конфлікт з повітовим комісаром Тимчасового уряду Б. Міхном, потім — збір урожаю¹³. Щоб не порушувати виробничий процес, селяни відклали основні перетворення до весни. Махновці обмежилися тим, що припинили сплачувати гроші за оренду поміщикам, взяли землю у відання земельних комітетів, а над живим і мертвим інвентарем до весни поставили своїх сторожів-завідувачів, щоб поміщики його не розпродали¹⁴.

На засіданні Гуляйпільського селянського союзу 25 вересня було постановлено, що трудове селянство Гуляйпільського району вважає своїм невід'ємним правом оголошити поміщицькі, монастирські і державні землі суспільним надбанням¹⁵. Озброєні загони повстанців-махновців та селяни активно здійснювали експропріації, що ще швидшими темпами розгорнулися після жовтневої революції в Росії¹⁶. Проте невідомо, за якими нормами відбувався поділ землі у Гуляйполі вже між самими селянами.

Рано навесні 1918 року аграрна реформа пожвавилася¹⁷. За спогадами Н. Махна, у лютому почався розподіл відібраного у поміщиків ще з осені 1917 року інвентаря та виділення колишніх поміщицьких маєтків для поселення в них добровольців, селян і робітників, що організувалися в сільськогосподарські комуні. Цим процесом займалися районні з'їзди земельних комітетів. Комуні брали собі по трудовій нормі землі, тобто стільки, скільки вони могли обробляти своєю працею¹⁸. Комуні проголошували рівність і солідарність співчленів. Домашнє господарство можна було вести як окремо, так і колективно. Якщо людина бажала харчуватися окремо від колективу, вона мала на це право, але повинна була попередити заздалегідь. Усі найважливіші питання вирішувалися загальними зборами. У чотирьох найближчих до Гуляйполя комунах нараховувалося від 50 до 200 чоловік. В одну з них записався Н. Махно і працював там по два дні на тиждень¹⁹.

За статутом кооперативу хутора Очереватого, який нараховував 40 трудівників, пріоритет при вступі належав сімейним людям. Працівники вибирали президію кооперативу з трьох осіб, яка була відповідальна перед членами кооперативу і перед радою. Президія мала широкі повноваження. У разі виходу члена з кооперативу він отримував розрахунок як працівник на розсуд президії та ради. Інвентар, худоба і продукти надходили в колективне користування, але під контролем ради²⁰. Кооперативу було передано 193 десятини землі. Його члени вимагали виселення з хутора селян, які відмовилися вступити в кооператив, і першочергового обслуговування на млині. Але і від цих вимог довелося відмовитися. Махновський режим заперечував будь-які привілеї, в тому числі і для громадських форм, близьких йому ідеологічно²¹. Тому створення комун, які вважалися вищою формою суспільної справедливості, хоча й пропагувалося Н. Махном, проте не було процесом примусовим. Більшість селян залишилися при окремих земельних наділах у рідних селах.

Оцінити ефективність махновської земельної реформи нелегко — у внутрішнє життя Махновії втрутилися зовнішні обставини. Брестський мир відкрив дорогу в Україну німецько-австрійським військам, на перший план знову вийшли військові проблеми. Н. Махно покидає Гуляйполе 16 квітня 1918 року і повертається до нього лише 27 листопада²².

Основний постулат у вирішенні земельного питання після повернення Н. Махна залишився незмінним: «Самі створюйте все те, що необхідно для вашого вільного, щасливого життя»²³.

Для селянського ватажка 1919 рік став переломним у відносинах з більшовиками. Не дивно, що надалі буде значний відхід Н. Махна від комуністичного варіанту вирішення земельного питання. Декларація Реввійськради Революційної Повстанської Армії України (махновців) від лютого 1919 року заперечувала поділ селян на куркулів та бідноту і, навпаки, орієнтувала «на один згуртований трудовий союз, одну робітничо-селянську сім'ю»²⁴. У відповідь М. Кубанін охарактеризує махновщину як куркульський рух, і це твердження підхопить уся майбутня радянська історіографія²⁵.

В умовах військової нестабільності земельними питаннями Махновії на місцях керували сільські сходи, а також повітові й сільські земельні ради та комітети, які обиралися на загальноселянських зборах²⁶.

Сферу і якість діяльності сільських сходів видно з протоколів зборів селян 21 лютого – 8 березня 1919 року села Воздвиженки Гуляйпільської волості Олександрівського повіту. Обиралися голова зборів, його заступник та секретар. Розглядалися питання: формування та затвердження членів виконавчого комітету ради селянських депутатів та комісії при ньому; про майно, що було на обліку; про допомогу партизанам. Підсумком зборів ставав протокол, під яким підписувалися бажаючі присутні²⁷.

Голови земельних сільських рад або ж просто вповноважені від сходу селян виступали зі звітами на з'їздах рад селян, робітників і повстанців. Доповідалося про локальні труднощі і проблеми, які виникали у земельних справах по селах, про діяльність сільських рад і утворення загонів селянської самооборони, про збитки, нанесені німцями і кадетами, про настрої селян, висувалися можливі побажання і звернення²⁸.

Загальні орієнтири земельної політики вирішувалися на з'їздах рад селян, робітників і повстанців, які мали на порядку денному окремим пунктом «розгляд земельних справ», по розгляді яких виносилися резолюції²⁹.

Резолюція щодо земельного питання, прийнята на другому районному з'їзді фронтників, рад, підвідділів і воєнно-революційних штабів імені батька Махна від 15 лютого в Гуляйполі, була розроблена членом Камарської ради селянських депутатів А. Афондіковим та його односельцями³⁰. Пропонувалося вирішити земельне питання у всеукраїнському масштабі на Всеукраїнському з'їзді селян на таких підставах: «Вся земля на користь соціалізму і боротьби проти буржуазії повинна перейти у руки трудового селянства. Виходячи з принципу, що «земля — нічийна» і користуватися нею можуть лише ті, хто обробляє її, — земля повинна перейти в користування трудового селянства України безкоштовно, за зрівняльно-трудовою нормою»³¹.

На практиці у регіоні поширення махновщини застосовувалася широка палітра підходів щодо господарювання на землі. Великий земельний фонд давав можливість відносно безболісно поєднувати різні інтереси, вести обшинне землекористування або залишатися на відрубках³².

Розмір наділу, за постановою другого з'їзду, визначався повітовим земельним комітетом на один урожай. Серед інших законодавчих пунктів, що стосувалися земельного питання, яких усього нараховувалося дванадцять, слід відмітити: вирішенням земельних суперечок і конфліктів займався волосний земельний комітет за участі повітового земельного комітету; розподілом інвентарю завідувала повітова рада; присадибна земельна ділянка до півдесятини не входила в наділ, а більше півдесятини включалося до кількості землі, що наділялася; до складу землі, що наділялася, не входили яри і непридатні до обробітку землі³³. Ця резолюція була прийнята одноголосно.

Популярність селянського ватажка постійно зростала. У друкованому органі ВЦВК РРФСР газеті «Известия» від 4 квітня 1919 року Н. Махну була присвячена окрема стаття. Говорилося, що про нього в Україні ходять легенди, а селяни вважають його своїм народним героєм³⁴. Командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко 17 квітня у листі до В. Леніна наголошує на необхідності негайного вирішення земельного питання в Україні для вдалого військового і політичного просування більшовиків³⁵.

У середині червня 1919 року білі захопили Гуляйполе³⁶. Як жилося насправді селянам у Махновії, намагалася з'ясувати денікінська особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків. У протоколах допиту мешканців сіл Гуляйполя і Пологів міститься чимало скарг на селянського ватажка і його поплічників, згадок про вбивства махновцями кадетів — опитувані були переважно в опозиції до Н. Махна. В орендарів землі та окремих садибах колонії острова Хортиці був вилучений живий інвентар, насіння та кормові запаси. Садиби зразкових господарів колоністів німців розгромлені, а власники садиб, які не встигли сховатися, вбиті. Одна садиба спалена дощенту³⁷. Махновці вилучали перш за все коней, зброю, брички — те, що вимагала революційна доба.

Траплялися конфіскації майна повстанцями у звичайних селян. Вилучення намагалися контролюватися з боку махновського керівництва, окрім того, офіційна позиція забороняла самовільну конфіскацію — лише обмін чи купівлю. У складі господарської комісії постачання повстанської армії діяв комітет по закупівлі коней, згідно зі встановленою таксою ВРР, з командним складом і закупівельною комісією. Комісією вирішувалося, скільки і в кого реквізувати або конфісковувати зерна, рогатої худоби, в якому розмірі і за якою таксою. Керівництво визнавало, що «часто бувають непорозуміння з боку наших повстанців, які приїжджають в села і самочинно вимагають давати їм зерно та продукти»³⁸.

Наказом від 2 червня 1919 року Н. Махно заборонив грабувати села і брати на вітряних млинах зерно і дерть, а тих, хто суперечить цьому, чекав смертний вирок³⁹. Така політика залучала співчуваючих селян до руху. Н. Махну вдалося домогтися того, що по всій Лівобережній Україні в більшості сіл він міг, виславши вперед гінців, що оповіщали про його наближення, миттєво поміняти коней, отримати фураж⁴⁰.

З середини жовтня 1919 року Н. Махно продовжує свої політичні перетворення. Відновлюються з'їзди рад селян робітників і депутатів. Зокрема, на з'їзді, що відкрився 28 жовтня 1919 р. в Олександрівську, були присутні 217 делегатів від селян, 37 — від робітників, 17 — від військових частин⁴¹.

Серед інших питань з'їзд торкається вирішення проблем сільського господарства, зокрема поставив за мету необхідність «відновлення і швидкого вдосконалення нашого відсталого і зруйнованого сільського господарства»⁴². Висувалася вимога, щоб методи і форми нового землеустрою задовольняли все трудове селянство. Це передбачало передачу земельних надлишків місцевому товариству, ліквідацію радгоспів, скасування декрету про націоналізацію землі. «Вся земля, по мірі вилучення її з рук приватних власників, повинна надходити не у володіння держави, а у відання і розпорядження тих, хто на ній трудиться»⁴³. Селяни на місцях мали самі вирішити, як їм розпоряджатися землею⁴⁴.

Третій Гуляйпільський районний з'їзд у листопаді 1919 року висловився проти продрозверстки⁴⁵ і ліквідував останню другим пунктом наказу №1, у якому було сказано: «Ворогами трудового народу є також ті, хто охороняє буржуазну несправедливість поневолення, тобто радянські комісари, члени каральних загонів, надзвичайні комісари, що роз'їжджають по містах і селах і катують трудовий народ, що не бажає підкорятися їх продовольчій диктатурі»⁴⁶. Виходячи з цього, в сфері аграрної політики була запропонована така програма: скасування оподаткування селянства; відміна Декрету про націоналізацію землі з поверненням її до селянина і заборона купівлі-продажу⁴⁷.

Наприкінці грудня 1919 року під написком білих і більшовицьких військ Н. Махно у черговий раз змушений залишити Гуляйполе. У 1920 році він уже не

матиме часу для вирішення внутрішньополітичних проблем свого регіону. Відтак селяни залишалися господарювати на власний розсуд з огляду на агітації політичних сил і їхній вплив та військову ситуацію.

1. Аршинов П. История махновского движения / Петр Аршинов. – Берлин, 1923. – 224 с.
2. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Нестор Махно. – Париж, 1929. – 168 с.; Воспоминания. Книга 2. Под ударами контрреволюции / Нестор Махно. – Париж, 1936. – 168 с.; Воспоминания. Книга 3. Украинская революция / Нестор Махно. – Париж, 1937. – 168 с.
3. Кубанин М. Махновщина / Михаил Кубанин. – Л., 1927. – 202 с.
4. Шубин А.В. Махно и махновское движение / А.В. Шубин. – М., 1998 – 176 с.; Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А.В. Шубин. – М., 2005 – 416 с.; Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917-1939 гг. / А.В. Шубин. – М., 1998 – 231 с.
5. Чоп В.М. Нестор Иванович Махно / В.М. Чоп. – Запорожье, 1998. – 84 с.; Газети махновського руху // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII – С. 239-258.; Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 рр.) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999. – С. 39-46.; Політична практика махновського руху // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 102-114.
6. Кубанин М. Махновщина / Михаил Кубанин. – Л., 1927. – С. 25.
7. Космина В.Г. Махновщина: деякі питання методології соціологічного аналізу / В.Г. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXV. – С. 47-57. С. 48.
8. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Нестор Махно. – Париж, 1929. – С. 52.
9. Голованов В. Я. Нестор Махно / В.Я. Голованов. – М., 2008. С. – 189-190.
10. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине... – С. 53.
11. Там само. – С. 54.
12. Там само. – С. 56-57.
13. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917-1939 гг. / А.В. Шубин. – М., 1998. – С. 10.
14. Махно Н. Книга 1. Русская революция на Украине... – С. 77.
15. Там само. – С. 56-61.
16. Голованов В. Я. Нестор Махно... – С. 195.
17. Шубин А.В. Махно и махновское движение / А.В. Шубин. – М., 1998. – С. 253.
18. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине... – С. 64.
19. Там само. – С. 89-99.
20. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания... – С. 20.
21. Там само. – С. 22.
22. Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. / В.А. Антонов-Овсенко. – М., 1932. – Т.3. – 1932. – 350 с. – С. 81.
23. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 79.
24. Там само – С. 73-74.
25. Кубанин М. Махновщина... – С. 113.
26. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы / [ред.-упоряд. В. Данилов, Т.Шанин]. – М., 2006. – 1015 с. – С. 70.
27. Там само. – С. 92-93.
28. Там само. – С. 76.
29. Там само. – С. 78.

30. Там само. – С. 69.
31. Там само. – С. 90.
32. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания... – С. 32.
33. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 91.
34. Там само. – С. 101.
35. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. / В.А. Антонов-Овсеенко. – М., 1933. – Т.4. – 1933. – 351 с. – С. 148.
36. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 174.
37. Там само. – С. 240.
38. Там само. – С. 284.
39. Там само. – С. 649.
40. Аршинов П. История махновского движения / Петр Аршинов. – Берлин, 1923. – С.98.
41. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 227.
42. Там само. – С. 231.
43. Цит за: Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания... – С. 86.
44. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 232-233.
45. Кубанин М. Махновщина... – С. 50.
46. Цит. за: Шубин А.В. Махно и махновское движение... – С. 265.
47. Шубин А.В. Махно и махновское движение... – С. 266.

Статья посвящена земельной политике Нестора Махно на территориях, охваченных махновщиной в 1917 – 1921 гг. Рассматриваются вопросы создания политической программы махновцев по землеустройству, ее реализация на практике, эффективность и отношение к ней крестьянства.

Ключевые слова: Нестор Махно, внутренняя политика, земельная политика, крестьяне.

The article is devoted Nestor Makhno's land policy in areas covered by makhnovshchina movement in 1917 – 1921. Makhnovists's political program of land management, its implementation in practice and effectiveness, attitude of the peasantry are considered in the paper.

Keywords: Nestor Makhno, domestic policy, land policy, peasants.